

PRACE NAUKOWE

Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu

RESEARCH PAPERS

of Wrocław University of Economics

Nr 448

**Wolny handel i szybki rozwój.
Współczesne priorytety w gospodarce
światowej**

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
Wrocław 2016

Redakcja wydawnicza: Dorota Pitulec
Redakcja techniczna i korekta: Barbara Łopusiewicz
Łamanie: Małgorzata Myszkowska
Projekt okładki: Beata Dębska

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania
znajdują się na stronach internetowych
www.pracnaukowe.ue.wroc.pl
www.wydawnictwo.ue.wroc.pl

Publikacja udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska
(CC BY-NC-ND 3.0 PL)

© Copyright by Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Wrocław 2016

ISSN 1899-3192
e-ISSN 2392-0041

ISBN 978-83-7695-615-2

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

Zamówienia na opublikowane prace należy składać na adres:
Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
ul. Komandorska 118/120, 53-345 Wrocław
tel./fax 71 36 80 602; e-mail: econbook@ue.wroc.pl
www.ksiegarnia.ue.wroc.pl

Druk i oprawa: TOTEM

Spis treści

Wstęp	7
-------------	---

Część 1. Wolny handel i szybki rozwój

Artur Klimek: Niemieckie małe i średnie przedsiębiorstwa a handel zagraniczny / German small and medium sized enterprises and international trade	11
Magdalena Myszkowska: Zmiany w eksporcie Polski w kategoriach wartości dodanej / Changes in Poland's export within the categories of value added.....	20
Agnieszka Rękas: Wpływ zamachów terrorystycznych na bezpieczeństwo międzynarodowe ze szczególnym uwzględnieniem wymiany handlowej / The impact of terrorism on international safety with special integrating of trade exchange	32
Przemysław Skulski: Problemy kontroli zbrojeń i handlu uzbrojeniem – perspektywa międzynarodowa / Problems of arms trade control and disarmament – international perspective	44
Marek Wieteska: Wpływ regulacji celnych na procedurę zakupu towarów rolno-spożywczych z krajów trzecich – studium przypadku / The impact of customs regulations on the procedure of purchasing agricultural and food products from third countries – case study.....	58
Marta Wincewicz-Bosy: Umowa sprzedaży w obrocie międzynarodowym – wybrane aspekty prawno-porządkowe / The contract of sale in international trade – selected aspects of legal and law order.....	71

Część 2. Współczesne priorytety w gospodarce światowej

Sebastian Bobowski: Ekspansywna polityka monetarna Bank of Japan (BoJ) w dobie Abenomiki – szansa czy zagrożenie dla Japonii? / An expansionary monetary policy of the Bank of Japan (BoJ) under Abenomics – an opportunity or a threat for Japan?.....	87
Jarosław Brach: Kapitał zagraniczny w polskich przedsiębiorstwach międzynarodowego drogowego transportu ładunków – ocena działalności / Foreign capital in the Polish international road freight companies – the assessment of activity	100

Aleksandra Gomułka: Determinanty rozwoju outsourcingu w Indiach / Determinants of outsourcing development in India	118
Anna H. Jankowiak: Branżowe specjalizacje specjalnych stref ekonomicznych w kontekście tworzenia klastrów i inicjatyw klastrowych / Sectoral specialisations of special economic zones in the context of clusters and cluster initiatives	131
Katarzyna Kupczyk: Strategia dualna w biznesie medialnym i jej skuteczność na wybranym przykładzie / Dual strategy in media business and its effectiveness on the selected example	143
Karolina Łopacińska: Rozwój sektora motoryzacyjnego w Chinach jako przejaw przemiany gospodarki Państwa Środka / Development of automotive sector in China as an example of Chinese economy transformation	154
Szymon Mazurek: Identyfikacja sieci w gospodarce / Identification of networks in economy	167
Joanna Michalczyk: Rynek żywności ekologicznej w warunkach członkostwa Polski w Unii Europejskiej / The market of organic food under conditions of Poland's membership in the European Union	178
Wawrzyniec Michalczyk: Zależności między kursem złotego względem euro a wybranymi zmiennymi makroekonomicznymi w latach 2011-2015 / The dependences between the zloty's exchange rate against the euro and selected macroeconomic variables in the years of 2011-2015	193
Michał Nowicki: Gdyby burmistrzowie zarządzili gospodarką światową. Ocena koncepcji B.R. Barbera z perspektywy ekonomii międzynarodowej / If mayors ruled the global economy. Evaluation of B.R. Barber's concept from the perspective of international economy	206
Maciej Olbert: Rola migracji zarobkowych wykwalifikowanych specjalistów IT w branży wysokich technologii. Skala, warunki, perspektywy / The role of economic immigration of IT professionals in hightech sector. Scale, conditions and perspectives	215
Agnieszka Piasecka-Głuszak: Działania kaizen z perspektywy pracowników polskich przedsiębiorstw / Kaizen activities from the perspective of employees of Polish enterprises	226
Klaudia Reikowska: Podsumowanie 40-letniej współpracy Unii Europejskiej oraz Chińskiej Republiki Ludowej. Dalsze perspektywy rozwoju / A summary of the 40 years of cooperation between the European Union and the People's Republic of China and further development perspectives	242
Jan Rymarczyk: Pochodne instrumenty finansowe jako czynnik stymulujący współczesną globalizację finansową / Innovative financial instruments as the factor stimulating current financial globalization	254
Jerzy Rymarczyk: Kryzysu greckiego ciąg dalszy / Greek crisis continued	267

Wstęp

Oddawany do Państwa rąk tom pod zbiorczym tytułem *Wolny handel i szybki rozwój. Współczesne priorytety w gospodarce światowej* zawiera artykuły autorów zainteresowanych problematyką rozwoju w dobie postępujących procesów globalizacji.

Część pierwsza opracowania koncentruje się na zagadnieniach handlu międzynarodowego. Przesłanką zainteresowania problematyką handlu międzynarodowego był zawsze strach przed brakiem dóbr zaspokajających podstawowe potrzeby, a także dążenie do dobrobytu i bogactwa. Czynniki te inspirowały z kolei podmioty rynku światowego do walki o korzyści z wymiany. Tym samym handel zagraniczny stał się jednym z obiektywnych czynników różnicujących warunki rozwoju ekonomicznego każdego kraju w aspekcie funkcjonalnym. W zależności od prawidłowości tego rozwoju może być czynnikiem rozwoju gospodarczego lub jego barierą. Współcześnie uczestnictwo w światowym systemie handlu podlega także wpływom postępującej pod auspicjami GATT/WTO liberalizacji wymiany. Mając na względzie powyższe uwarunkowania o charakterze globalnym, należy pamiętać, że o korzyściach z wymiany, mierzonych obecnie tzw. wartością dodaną, decydują zarówno liczne uwarunkowania, m.in. znajomość regulacji celnych, zasad zawierania umów handlowych, jak i dobrze funkcjonujące przedsiębiorstwa. Aspekty ekonomiczne wymiany międzynarodowej nie powinny jednak dominować nad społeczno-politycznymi, np. w kontekście handlu uzbrojeniem i kontroli zbrojeń oraz bezpośrednio związanymi z tym zagadnieniami bezpieczeństwa międzynarodowego, będącego bezsprzecznie jednym z ważniejszych priorytetów współczesnego świata.

Część druga opracowania poświęcona jest właśnie współczesnym priorytetom w gospodarce światowej. Na pewno do priorytetów należą wzrost i rozwój gospodarczy.

Biorąc pod uwagę systematykę czynników wzrostu gospodarczego, można wyróżnić ujęcie historyczne oraz ujęcie modelowe. Ujęcie historyczne dotyczy analizy głównych czynników wzrostu gospodarczego, tj. kapitału, ziemi, pracy oraz wiedzy technicznej. Ujęcie modelowe sprowadza się do przeanalizowania czynników bezpośrednich, jak zatrudnienie i wydajność pracy, oraz pośrednich: majątku produkcyjnego, inwestycji i ich efektywności. Ponadto w teorii ekonomii rozdziela się analizę wzrostu gospodarczego od analizy fluktuacji gospodarczych. W ramach teorii wzrostu gospodarczego rozpatruje się w takim przypadku dwie kwestie: źródła fluktuacji oraz czynniki, głównie egzogeniczne, które mogą doprowadzić do złagodzenia wszelkiego rodzaju fluktuacji. Na tym tle rozróżnia się zrównoważony wzrost gospodarczy lub wzrost gospodarczy w otoczeniu równowagi od wzrostu gospodarczego poza równowagą.

W centrum dyskusji od lat pozostaje wpływ postępu technicznego (technologicznego) na funkcjonowanie gospodarki. Jeżeli postęp techniczny jest wynikiem działania czynników ekonomicznych, na ogół za pośrednictwem cen, to naturalną pozycją gospodarki jest równowaga. Jeżeli natomiast postęp techniczny oddziałuje na gospodarkę poprzez impulsy (szoki), to mogą się pojawić istotne fluktuacje, które ostatecznie oddalają gospodarkę od równowagi. W dobie globalizacji postęp techniczny, zwłaszcza w gospodarkach słabiej rozwiniętych, jest pochodną pozyskiwanego przez gospodarkę kapitału zagranicznego, a także wykształconych kadr pracowniczych, m.in. również w ramach adaptowanych zagranicznych systemów zarządzania (np. japoński kaizen) czy migracji zarobkowych wykwalifikowanych specjalistów IT w branży wysokich technologii.

Równie ważnym nurtem rozważań są kwestie wpływu polityki pieniężnej, a ogólniej funkcjonowania rynków pieniężnych i kapitałowych, na wzrost gospodarczy. Przedmiotem szczególnej uwagi powinna być niedoskonałość funkcjonowania rynków finansowych, które są źródłem poważnych fluktuacji gospodarczych. Nie bez znaczenia jest także polityka monetarna państwa oraz badanie zależności między zmiennymi makroekonomicznymi a kursem waluty narodowej do waluty międzynarodowej (euro, dolar itp.).

Globalizacja finansowa i rozwój instrumentów pochodnych często wskazywane są jako przyczyny kryzysów finansowych. Historyczny kontekst dla faktów, które spowodowały narastanie kryzysu zadłużeniowego w ostatnich latach, oddaje analiza przypadku pojedynczego kraju, jakim jest Grecja. Opracowanie zawiera także inne, inspirujące studia przypadków, np. outsourcing w Indiach, sektor motoryzacyjny w Chinach, biznes medialny. Porusza także ważne dla rozwoju gospodarczego kwestie rynku żywnościowego, inicjatyw klastrowych, sieci w gospodarce czy współpracy gospodarczej Chin i Unii Europejskiej.

Dla współczesnych stosunków międzynarodowych bardzo ważny jest również dyskurs toczący się wokół kwestii *global governance*. Artykuł pt. *Gdyby burmistrzowie zarządzili gospodarką światową. Ocena koncepcji B.R. Barbera z perspektywy ekonomii międzynarodowej* jest ciekawym głosem w tej kwestii, zwłaszcza że idea *global governance*, choć wciąż pozbawiona konkretnych ram, jest obecna w strategiach państw, które w XXI wieku silnie zaznaczają swoją globalną obecność. Dla niektórych państw (Stany Zjednoczone, Japonia, Rosja) odniesienie się do konieczności tworzenia nowego, globalnego ładu to konieczność redefinicji swojej pozycji w światowej polityce i gospodarce, dla innych, szczególnie dla Chin, to wymóg zdefiniowania swoich priorytetów w tym zakresie. Ponieważ państwa te są najważniejszymi aktorami na arenie międzynarodowej, ich postawa wobec zjawiska globalnego kierowania jest zasadnicza dla kwestii ekonomicznych, społecznych i politycznych współczesnego świata.

Małgorzata Domiter

Agnieszka Rękas

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
e-mail: agnieszka.rekas@ue.wroc.pl

WPLYW ZAMACHÓW TERRORYSTYCZNYCH NA BEZPIECZEŃSTWO MIĘDZYNARODOWE ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM WYMIANY HANDLOWEJ

THE IMPACT OF TERRORISM ON INTERNATIONAL SAFETY WITH SPECIAL INTERGATING OF TRADE EXCHANGE

DOI: 10.15611/pn.2016.448.03

JEL Classification: F51

Streszczenie: Współczesna gospodarka przez liczbę i stopień zaawansowania zachodzących w niej procesów oraz wielość i różnorodność podmiotów stwarza dużo szans, ale również zagrożeń dla uczestników globalnego rynku. Jednym z takich zagrożeń jest dobrze rozwinięty i coraz częściej występujący terroryzm. Artykuł skoncentrowany jest na bodźcach do powstawania terroryzmu, sposobach przejawiania się, a co najważniejsze – na gospodarczych skutkach terroryzmu globalnego. W tekście zawarte zostały definicje i ramy terroryzmu, zdefiniowano pojęcie bezpieczeństwa, opisano, jak społeczność światowa dąży do likwidacji konfliktów i rozwiązywania spornych problemów w obliczu zagrożenia terroryzmem. Określono także typy terroryzmu, które są najczęściej wykorzystywane w dzisiejszym świecie. Wyszczególnione zostały najdotkliwsze dla gospodarek światowych zamachy terrorystyczne w ciągu ostatnich lat. Rozważano także, jakie działania powinny podejmować państwa i organizacje międzynarodowe w celu przeciwdziałania zagrożeniom terrorystycznym.

Słowa kluczowe: ryzyko, terroryzm, wymiana handlowa.

Summary: Modern economy by the number and severity of processes occurring in it and the multiplicity and diversity of entities creates a lot of opportunities, but also threats to global market participants. One of such threat is well developed and increasingly occurring terrorism. The Article is focused on incentives for the emergence of terrorism, methods of manifestation, and the most importantly – on the economic impact of global terrorism. The text contains the definitions of terrorism and the framework, defined the concept of security, described as the world community strives to eliminate conflicts and resolving contentious issues in the face of terrorist threats. Also specified the types of terrorism, which are most commonly used in today's world. In the article are listed most severe for the world's economies terrorist attacks in recent years. Also considered what actions should be taken by States and international organizations to counter terrorist threats.

Keywords: risk, terrorism, trade exchange.

1. Wstęp

Ryzyko to zjawisko, które jest permanentnie wpisane w proces gospodarowania. Towarzyszy ono człowiekowi od zawsze. Z biegiem czasu, kiedy wzrastała intensywność współpracy międzynarodowej, rósł także poziom ryzyka gospodarczego. Na przestrzeni wieków przyjmowało ono różne formy – od katastrof naturalnych w starożytności przez zarazy i epidemie aż po zagrożenia ze strony innych państw. W miarę postępu techniki ryzyko zaczęło przyjmować coraz więcej form, wykształciły się jego narzędzia oraz zdecydowanie poszerzyła się jego skala. W miarę kształtowania się układu sił międzynarodowych przyjęło ono jedną z najbardziej dotkliwych we współczesnej gospodarce postaci – ryzyko ataków terrorystycznych. Terroryzm wraz z biegiem lat wykształcił wiele metod i praktyk terrorystycznych, jednak w dzisiejszych czasach jego skala, środki wykorzystywane przy realizacji zamachów oraz skutki są wyjątkowo niepokojące. Poprzez powiązania gospodarcze wynikające z globalizacji problem przekracza granice regionów i staje się zjawiskiem globalnym. Celem artykułu jest przedstawienie współczesnych uwarunkowań gospodarczych, które niosą ryzyko ataków terrorystycznych, wyodrębnienie głównych szoków grożących krajom przy zjawisku terroryzmu, zidentyfikowanie wiodących rodzajów terroryzmu oraz gospodarczych skutków każdego z nich. Artykuł ma na celu także określenie zasad prowadzenia polityki ekonomicznej w obliczu zagrożenia ze strony terrorystów chcących dla własnych interesów podburzyć dotychczasowy porządek. Uwaga zostanie poświęcona też długofalowym skutkom dokonanych w przeszłości zamachów terrorystycznych, co posłuży wyodrębnieniu najbardziej wrażliwych w gospodarce kwestii. Metoda obejmuje analizę i krytykę dorobku naukowego z dziedziny ryzyka, terroryzmu międzynarodowego oraz antyterroryzmu. Autorka opiera się również na metodzie ewolucyjno-porównawczej z odwołaniem do metody intuicyjnej.

Uwarunkowania rozwojowe gospodarek światowych można uznać za dalekie od zrównoważonych. Przez ścieżkę rozwoju, wyposażenie w surowce, ścieżki wymiany handlowej, położenie, współpracę gospodarczą i polityczną, poziom PKB, poziom rozwoju społeczno-gospodarczego i wiele innych czynników składających się na potęgę narodową gospodarka osiąga pewien etap, stopień warunkujący jej pozycję w zglobalizowanym świecie. To właśnie dysproporcje i przepaści między poziomami rozwoju oraz powiązane z nimi różnice kulturowe są dla określonych jednostek, jak i grup społecznych przesłanką do podjęcia działań terrorystycznych.

O terroryzmie z całą pewnością można mówić wtedy, kiedy jednostka bądź grupa ludzi używa terroru, rozumianego jako znęcanie się fizyczne bądź psychiczne, w celu wyperswadowania innej osobie lub społeczności pożądanego działania, które nie zostałyby podjęte bez użycia środków przymusu fizycznego, psychicznego lub obydwu z nich. W dzisiejszym świecie najczęściej spotykanym rodzajem terroryzmu jest terroryzm na tle kulturowo-religijnym. Należy podkreślić, że ramy definicji terroryzmu mają trudy do nakreślenia wymiar, gdyż sam terror może być postrzegany jako pojęcie subiektywne. Podczas gdy dla jednych aktem terroryzmu będzie atak

zamachowca-samobójcy, dla innych może nim być nawet groźba naruszenia mienia prywatnego celem osiągnięcia pożądaných rezultatów. Należy jednak całkowicie odseparować pojęcie terroryzmu od pojęcia wojny. Określenie „wojna” jest najczęściej używane wtedy, kiedy opisywany jest spór między krajami, walczą ze sobą dwa lub więcej krajów. Natomiast w przypadku terroryzmu jednostki dokonujące ataków są podmiotami niepaństwowymi, to najczęściej ugrupowania ludzi, którzy mogą pochodzić z jednego lub większej liczby krajów, podzielać jedno wyznanie lub być przedstawicielami różnych wiar, mieć jeden rodzaj obywatelstwa bądź mieć ich nawet kilka [Horgan 2008, s. 31].

2. Funkcjonowanie gospodarek w obliczu zagrożeń terrorystycznych

Jednym z wielu skutków globalizacji jest zanikanie granic, które dawniej pełniły funkcję separacyjną, były swoistą ochroną gospodarki przed negatywnymi szokami pochodzącymi z innych krajów. W dzisiejszym świecie, zgodnie z koncepcją globalnego świata, poszczególne gospodarki są składowymi pewnego systemu, który obfituje w wielość procesów, przedsięwzięć, wydarzeń oraz – co najbardziej niebezpieczne – rozmaitych szoków, które przez szybką i rozległą dyfuzję rozprzestrzeniają się od jednej gospodarki do pozostałych, będących częścią systemu. Mechanizm dyfuzji działa również w przypadku zagrożeń atakami terrorystycznymi. Globalna sieć, czyli Internet jest doskonałym narzędziem gromadzenia i mobilizowania jednostek, którym zależy na upowszechnianiu działalności destrukcyjnej. Brak granic lub otwarte granice to także doskonały kanał migracyjny. Uchodźcy z krajów dotkniętych wojną dzięki swobodzie przepływu ludzi mogą bez większych trudności przemieszczać się po obszarach, które nie są restrykcyjne pod względem kontroli granicznej. Skutkiem tego zjawiska są głębokie i drastyczne szoki kulturowe, owocujące utrudnioną asymilacją obcokrajowców. Na tym tle mogą ujawniać się bardzo poważne problemy społeczne, które nierzadko przeradzają się w kryzysy na olbrzymią skalę [Skulska, Skulska 2010, s. 22-23]. Znakomitym przykładem może być sytuacja z przełomu 2015 i 2016 roku, kiedy to z Afryki zaczęła nadciągać olbrzymia fala uchodźców, którzy chcąc uchronić siebie i swoje rodziny przed wojną, emigrowali do Europy. Różnice kulturowe okazały się jednak tak olbrzymie, że reakcje uchodźców można bez problemu zdefiniować jako gwałtowne, drastyczne i często nieprzemyślane akty terroryzmu na obywatelach Europy. Istnienie systemu globalnego ma jeszcze jedną bardzo istotną cechę – silne skorelowanie ze sobą różnych rynków. Szoki militarne mają wyraźne odzwierciedlenie na wykresach giełdowych wielu surowców. Za najlepszy i najbardziej popularny przykład może posłużyć tutaj sytuacja, jaka ukształtowała się po zamachach terrorystycznych na World Trade Center w Nowym Jorku z 11 września 2001 roku. Niewielka z początku reakcja przerodziła się w prawdziwą burzę

giełdową. Pierwotnie łatwe do przewidzenia spadki przerodziły się w sporadycznie, jak na taką skalę, obserwowane nieracjonalne zachowania uczestników rynku¹.

Rys. 1. Sytuacja gospodarcza po zamachu na World Trade Center

Źródło: <https://strefainwestorow.pl/artykuly/20150911/jak-na-zamachy-z-11-wrzesnia-2001-zareagowali-inwestorzy-w-usa-i-w-polsce>.

Można stwierdzić, że po 11 września 2001 r. bezpieczeństwo gospodarcze i troska o nie są definiowane w zupełnie inny i bardziej kompleksowy sposób. Po pierwsze, zaczęto przyglądać się podmiotom gospodarczym nie tylko jako organom, bez których gospodarka nie może poprawnie funkcjonować, ale przede wszystkim jako bardzo czułym ogniom pewnego systemu, który może zostać określony mianem światowego systemu bezpieczeństwa. Państwa i organizacje są już nie tylko partnerami gospodarczymi, ale również zależnymi od siebie punktami na mapie potencjalnych celów terrorystycznych. Relacje między podmiotami gospodarczymi w wielu przypadkach przestały być jedynie współpracą, a stały się wysoce skorelowanymi stosunkami międzynarodowymi, w których podmioty nie tylko konkurują, ale również się wspierają. Kolejnym niesprzyjającym bezpieczeństwu międzynarodowemu czynnikiem jest to, że gospodarka jest wrażliwa nie tylko na zagrożenia terrorystyczne. Katastrofy społeczne, ekologiczne oraz polityczne oraz ryzyko ich wystąpienia także ograniczają gospodarowanie, a przez to rozwój gospodarczy. Skutki tego typu kryzysów przybierają wymiar międzynarodowy, co owocuje długofalowym i trud-

¹ Na podstawie: <http://www.forbes.pl/artykuly/sekcje/Investor-GPW-analzy/11-lat-po-11-wrzesnia-jak-zareagowaly-giedy,29965,1#>.

nym do usunięcia szokiem pokryzysowym dla całej gospodarki. Niektóre z szoków gospodarczych, które mogą grozić gospodarce, to:

- „inwazja zewnętrzna, przeprowadzona przez kraj sąsiedzki bądź przez kraj niegraniczący z terytorium kraju atakowanego;
- kataklizmy wewnętrzne (epidemie, kryzysy ekonomiczne, napięcia społeczne);
- zagrożenia typu terrorystycznego;
- zagrożenia ekologiczne;
- globalizacja zjawisk o charakterze negatywnym, takich jak: epidemie, masowe zagrożenia naturalne, przenoszenie kryzysów gospodarczych” [Piasecka 2011, s. 36].

W ślad za tym można postawić tezę o wykluczeniu punktowego charakteru zagrożeń gospodarczych. Globalizacja generuje systemowość i zależność gospodarek od zagrożeń występujących nawet na innych kontynentach [Piasecka 2011, s. 34-35]. Przypatrując się wojnie w Syrii, można przypuszczać, że nie rzutuje ona w zbyt wielkim stopniu na sytuację gospodarczo-polityczną w Polsce, jednak kiedy kraj stanie przed koniecznością przyjęcia syryjskich uchodźców i będzie musiał zmierzyć się z koniecznością zapewnienia im godziwych warunków socjalnych, z asymilacją, łagodzeniem skutków agresji ze strony obcokrajowców – wtedy dopiero zarówno rząd, jak i obywatele odczują skutki wojny, która toczy się setki kilometrów od ich kraju ojczystego. Ważne jest to, aby konfliktów, które występują w dzisiejszym świecie, nie porównywać pod względem skali ani narzędzi walki do tych, które są już znane z historii. Konflikty osiągają zupełnie inny wymiar, stają się nowymi konfliktami”, które można opisać za pomocą następujących cech:

- „dezinstytucjonalizację” wojen – konflikty pozbawione centralnej kontroli, regulacji, etykiety i zbrojeń;
- złożoność podmiotów biorących udział w konfliktach – istotną rolę w „nowych konfliktach” odgrywa tzw. prywatyzacja przemocy, tj. udział w nich jednostek paramilitarnych, struktur kryminalnych czy jednostek najemnych;
- obecność procesów globalizacyjnych w toku „nowych konfliktów” – obecność mediów, organizacji humanitarnych z całego świata, organizacji międzynarodowych rządowych i pozarządowych, firm zajmujących się handlem bronią, doradców wojskowych oraz potencjalnie ochotników z diaspory” [Piasecka 2011, s. 35].

Rzecz jasna, mimo światowego systemu powiązań i zależności, terroryzmu nie należy traktować jedynie jako problemu globalnego. Bardzo często ma on swoje załazki w regionach, skąd nierzadko rozprzestrzenia się na coraz większe obszary, lecz może zdarzyć się tak, że jest on zamknięty w ramach pewnej strefy. Ten typ terroryzmu można przejrzysto zilustrować na przykładzie Stanów Zjednoczonych, gdzie w poszczególnych stanach stopniowo wyodrębniły się jednostki, a następnie całe grupy stojące w opozycji wobec ideologii politycznej, gospodarczej i społecznej nadawanej odgórnie przez państwo. Najczęstszym podłożem terroryzmu wewnętrznego jest sprzeciw wobec rządu, proponowanych przez niego ustaw, polityki

i zasad. Członkowie tych organizacji nierzadko sami łożą na wyposażenie, środki militarne, uniformy oraz pozostałe narzędzia niezbędne do wykorzystania w działalności terrorystycznej. Dobrym przykładem terroryzmu powstałego i realizowanego wewnątrz państwa jest przypadek Republiki Południowej Afryki z drugiej połowy XX wieku. Wysoce rasistowska polityka apartheidu doskonale ukazuje możliwość prowadzenia terroru bez wykorzystania środków broni masowej. Polityka ta polegała na podkreśleniu różnic rasowych między mieszkańcami kraju, zaznaczeniu wyraźnej granicy między szerokimi prawami białych a bardzo okrojonymi możliwościami czarnoskórych obywateli. Określone zostały strefy przebywania, warunki wzajemnego obcowania przedstawicieli przeciwstawnych ras, dzieci czarno- oraz białoskórych obywateli miały obowiązek uczęszczać do oddzielnych szkół. Prawa obywatelskie zostały rażąco okrojone na niekorzyść Afrykanów, mimo że to właśnie oni byli rdzennymi obywatelami kontynentu [Kiwerska 2009, s. 219-220].

Specyfika i skutki istnienia terroryzmu nie pozostają bez znaczenia dla codziennego funkcjonowania gospodarek. Wzmocnienie systemów obronnych poszczególnych państw wydaje się naturalną reakcją na działania, które mają na celu zastraszanie, a czasami nawet unicestwianie społeczeństw lub jednostek. Jednak każde z poczynań mających na celu lepszą obronę państwa lub jego granic pociąga za sobą niebagatelne koszty. Same działania mające wzmocnić skuteczność mechanizmów obrony, takie jak szkolenia i wzmoczone wykorzystanie służb policyjnych, wojska, jednostek specjalnych, skutkują nadwyrężeniem podstawowego systemu finansów publicznych. Jeżeli przy podsumowaniu kosztów antyterroryzmu dodatkowo uwzględni się koszty reagowania na aktywne zamachy terrorystyczne, koszty działań mających na celu uporządkowanie szkód powstałych podczas zamachów oraz koszty poszukiwań osób lub organizacji odpowiedzialnych za kompleksowe zaplanowanie i przeprowadzenie zamachów terrorystycznych, wtedy przy dokonaniu podsumowania można zauważyć, jak olbrzymim obciążeniem systemu finansowego są działania antyterrorystyczne oraz działania, które mają na celu minimalizowanie skutków terroryzmu.

2.1. Typologia zamachów terrorystycznych i ich wpływu na gospodarki

Przez dziesiątki, setki wręcz lat terroryzm był pojęciem dynamicznym, zmieniał się w zależności od okresu, usposobienia panujących władców, znajomości technik walki, technologii, sytuacji gospodarczej oraz politycznej państw. Żaden z ataków terrorystycznych nie jest i nigdy nie będzie taki sam, z każdym aktem terrorystycznym ginie inna liczba ofiar, motywy dokonania zamachu mają różne podłoże, czas potrzebny do zaplanowania i przeprowadzenia ataku jest inny. W zależności od liczby osób pracujących nad ostatecznym aktem można rozróżnić **terroryzm realizowany w trybie indywidualnym** oraz **terroryzm realizowany w trybie zbiorowym**. W pierwszym przypadku za ideologię, opracowanie planu głównego i planów awaryjnych, zgromadzenie środków finansowych oraz narzędzi takich jak broń, amuni-

cja, rekwizyty, a także całkowitą realizację całego aktu terrorystycznego odpowiedzialna jest jedna osoba. To ona decyduje także o czasie, miejscu oraz skali zamachu, jaki zostanie przeprowadzony. Natomiast w przypadku terroryzmu zbiorowego za wszystkie działania wymienione powyżej odpowiedzialna jest grupa terrorystyczna (często określana mianem organizacji). Ugrupowania takie najczęściej, jeśli nie zawsze, mają „przywódcę”, który jako lider obdarzony jest największym autorytetem w kwestii podejmowania kompleksowych decyzji co do organizacji i realizacji zamachu. Nierzadko w kręgach terrorystycznych spotykane są pewne uporządkowane hierarchie przypominające system kastowy, w którym poszczególne osoby odgrywają określone role, od tych najbardziej strategicznych i planistycznych, stanowiących samo serce organizacji, aż po zwykle „wykonawcze” i schematyczne. Znakomitym przykładem serca ugrupowania terrorystycznego jest Usama ibn Ladin (Osama bin Laden), wieloletni przywódca islamskiej Al-Kaidy, odpowiedzialnej m.in. za zamachy terrorystyczne na World Trade Center oraz za powiązane z nimi (m.in. atak na Pentagon).

Jednym z powszechniejszych rodzajów terroryzmu jest także **terroryzm polityczny**. Bazuje on na chęci przeobrażenia systemu politycznego, zmiany ekipy rządzącej, osiągnięcia pewnych rezultatów, które w znaczący sposób będą oddziaływać na metody zarządzania państwem, sposoby stanowienia praw (w tym obywatelskich) oraz mechanizmy ich egzekwowania od obywateli danego kraju. Terroryzm polityczny był szczególnie wyraźny podczas burzliwych przemian transformacyjnych w Ameryce Południowej. Do napięć politycznych w tym rejonie dochodzą również takie zjawiska, jak ubóstwo, wojny gangów, handel ludźmi i narkotykami oraz bardzo wysoka stopa bezrobocia. Wszystkie te czynniki generują napięcia, które jeszcze głębiej podsycają chęć zmiany warunków gospodarowania. Wysoki poziom niezadowolenia społecznego często prowadzi do zdecydowanych, stojących w opozycji z pokojem sprzeciwów obywateli. Jeśli interesariuszom uda się zebrać odpowiednią liczbę osób działających w podobnym interesie z wykorzystaniem przemocy, wtedy można już mówić o powstaniu ugrupowania terrorystycznego.

Bardzo istotny dla gospodarki jest **terroryzm ekonomiczny**. Polega on na działaniach mających na celu zmuszenie państwa, grupy państw bądź organizacji międzynarodowych do podjęcia czynności, które mają wywrzeć określone skutki, lub na działaniach mających na celu wywarcie na tych podmiotach zaprzestania danych działań. Narzędziami tego rodzaju terroryzmu mogą być np.: sankcje, preferencje, subsydia, restrykcje. Bywa, że terroryzm ekonomiczny ma na celu głęboką i destrukcyjną eksploatację zasobów. W takim przypadku najczęściej kraj eksploatowany jest na tyle słaby politycznie, gospodarczo i militarnie, że bardziej ekonomicznym rozwiązaniem jest dla niego zgoda na jawny wyzysk niż przeznaczenie zasobów rzeczowych, ludzkich oraz środków finansowych w celu obrony swoich interesów. Za idealny przykład mogą posłużyć kraje Afryki, które niegdyś obfite w wartościowe surowce, po aktach chciwości silniejszych, często zachodnich gospodarek, są dziś gospodarczą ruiną.

W świecie, w którym tak ważną kwestią jest jakość stosunków międzynarodowych, coraz większą rolę zaczyna odgrywać **bioterroryzm**. Bioterroryzm polega na podkreślaniu swojej przewagi oraz autorytetu ze względu na posiadanie i możliwość użycia broni nuklearnej. To broń masowego rażenia. W przeciwieństwie do zwykle używanych na wojnie pocisków amunicyjnych lub wybuchowych ma ona olbrzymi zasięg, jest w stanie zniszczyć duże obszary miejskie. W tym momencie do posiadania tego rodzaju broni przyznają się m.in. Stany Zjednoczone Ameryki, Korea Północna, Indie, Pakistan, Chiny i Rosja. Niestety, Korea Północna jest najbardziej niebezpiecznym ogniwem ze wszystkich wyżej wymienionych. Państwo to nie tylko przyznaje się do posiadania broni atomowej, lecz również jawnie przeprowadza testy nuklearne.

2.2. Gospodarcze skutki najgłośniejszych zamachów terrorystycznych na świecie

Skutkami ataków terrorystycznych są nie tylko ofiary w ludziach. Należy zaznaczyć, że koszty gospodarcze są tą kategorią strat, które najtrudniej zniwelować. Co więcej, to właśnie skutki gospodarcze oddziałują na to, co dzieje się w innych krajach za sprawą dyfuzji. To właśnie jeden z najgorszych skutków globalizacji – negatywne wydarzenia w kraju A mogą mieć fatalne odbicie w tym, co dzieje się na rynku kraju B. To właśnie ten „efekt motyla” jest najbardziej niepożądanym zjawiskiem terroryzmu globalnego.

Najgłośniejszy zamach terrorystyczny współczesnego świata to z całą pewnością seria ataków z 11 września 2001 roku. Wstrząs ekonomiczny został odnotowany już w dniu zamachu, również na giełdach europejskich. Doszło nawet do gwałtownej deprecjacji dolara, waluty niezwykle ważnej na światowym rynku finansowym. Doszło także do niemal całkowitego wstrzymania transakcji na międzynarodowym rynku walutowym, a ceny strategicznych surowców znacznie wzrosły. Praca instytucji finansowych bezpośrednio po zamachu była bardzo utrudniona, pojawiły się nawet problemy z płynnością. W Stanach Zjednoczonych konieczne było chwilowe zawieszenie funkcjonowanie giełd. FED podjął decyzję o obniżeniu stóp procentowych, jednak nie był to jedyny bank centralny, który się na to zdecydował, ten sam krok podjęły m.in. banki centralne Tajwanu i Szwajcarii².

Kolejnym głośnym zamachem terrorystycznym z pewnością był atak na Madryt z 11 marca 2004 roku. Tak samo jak w przypadku zamachu na World Trade Center odpowiedzialna jest za niego Al-Kaida. Data przeprowadzenia działań terrorystycznych została wybrana z całą pewnością nieprzypadkowo, ponieważ na trzy dni po traumatycznych wydarzeniach były planowane hiszpańskie wybory parlamentarne. Uważa się, że Al-Kaida w ten sposób chciała zapobiec wyłonieniu w wyborach powszechnych reprezentantów, których polityka mogłaby szkodzić zamiarom organi-

² http://coin.wne.uw.edu.pl/finanse/Artykuly/ewa_engel-11_wrzesnia.html/.

zacji. Kolejnym z rezultatów zamachu była destabilizacja życia obywateli krajów, które współpracowały ze Stanami Zjednoczonymi w zakresie agresji na Irak. Głównym celem incydentów z Madrytu miało być zniechęcenie sojuszników USA do wspomaganie i zasilanie w jakikolwiek sposób operacji militarnych prowadzonych na Bliskim Wschodzie. W serii zamachów śmierć poniosło prawie 200 osób, natomiast rannych zostało niemal 2000³.

Rok 2005 okazał się traumatyczny pod względem terroryzmu między innymi dla Londynu. Rankiem 7 lipca seria wybuchów bombowych sparaliżowała transport i system infrastruktury miejskiej oraz zebrała ofiary w ludziach. Trzy eksplozje w różnych pociągach metra oraz jedna w autobusie odmieniły spokojne życie i pokojowe postawy Londyńczyków. Za zamach tak samo jak w przypadku ataków w Madrycie odpowiedzialna jest organizacja Al-Kaida. Za największą z przesłanek dokonanej masakry uznaje się chęć osłabienia polityki Tony'ego Blaira w kwestii interwencji w Iraku. Zamach miał również wpływać na promilitarne nastawienia innych krajów. Al-Kaida zaznaczyła, że seria zamachów w sercu Londynu to ostatnie ostrzeżenie w kwestii polityki sojuszników Stanów Zjednoczonych⁴.

Przedsięwzięcia terrorystyczne oprócz namacalnych skutków mają jeden, bardzo silny, niemierzalny efekt – jest nim strach. Chodzi tu jednak nie o oczywisty strach poszczególnych jednostek, lecz o obawę przed inwestowaniem, która dotyka przedsiębiorców. Ryzyko spowodowane możliwością utraty zainwestowanego kapitału wskutek napadów, rozbojów, wybuchów, detonacji, podpażeń lub wymuszeń przeprowadzanych przez jednostki należące do organizacji terrorystycznych generuje lęk nie tylko przed inwestycjami w formie *greenfield*, gdzie budowane jest wszystko od zera, lecz również w formie *brownfield*, które polegają na rozbudowie i rozwoju inwestycji już poczynionych [Beck 2012, s. 103-105]. Poniżej wyszczególniono najważniejsze rodzaje ryzyka związanego z inwestycjami zagrożonymi atakami terrorystycznymi:

a) ryzyko utraty części lub całości budynków, hal produkcyjnych, magazynów i innych pomieszczeń. Pomieszczenia mogą zostać utracone lub uszkodzone fizycznie w sposób, którego naprawa wygeneruje olbrzymie koszty, często zwracające się dopiero po długim czasie intensywnego gospodarowania;

b) ryzyko utraty części lub całości środków trwałych, maszyn, urządzeń. Posiadane przez firmę sprzęty niezbędne do prowadzenia działalności gospodarczej są poniekąd wyposażeniem technicznym, które uszczuplone bądź wybrakowane nie jest w stanie osiągać takiej produkcji, która przy tych samych nakładach byłaby możliwa do osiągnięcia przy ich sprawności;

c) ryzyko zniekształcenia gruntów przeznaczonych pod prowadzenie działalności gospodarczej;

³ <http://dzihadyzm.blox.pl/2010/12/Madryt-11-marca-2004-r.html>.

⁴ <http://www.terroryzm.com/przyczyny-przebieg-i-skutki-zamachu-w-londynie-z-7-lipca-2005-roku/>.

d) ryzyko uszczerplenia surowców naturalnych, które po wydobyciu z obszarów ich naturalnego położenia mogłyby posłużyć firmie do prowadzenia procesów produkcyjnych;

e) straty w kapitale ludzkim. Jedną z nadrzędnych cech działań terrorystycznych jest to, że pociągają one za sobą ofiary ludzkie. Ryzykogenne staje się przemieszczanie się pracowników do krajów inwestycji, które mogą być celem ataków. Migracje mające na celu znalezienie lepszego, dobrze płatnego, prorozwojowego zatrudnienia tracą na atrakcyjności przy głębszej analizie niepewności tego przedsięwzięcia i rozpatrzeniu jego skutków. Paradoksalnie, miejscem przeznaczenia nie muszą być wcale kraje, w których toczą się wojny, lub te, które są uznawane za źródła terroryzmu. W dzisiejszych czasach dzięki mobilności ludzi terroryści mają możliwość zaatakowania w najmniej oczekiwanym miejscu;

f) straty w kapitale finansowym; polityka naprawcza firmy zazwyczaj jest bardzo kosztowna i długookresowa;

g) utrata lub uszkodzenie towaru. Niekoniecznie musi być to powiązane wyłącznie z uszkodzeniem magazynów. Bardzo często towar jest narażony na ryzyko utraty lub uszkodzenia przez organizacje terrorystyczne podczas transportu, przeładunku, przekazywania w ręce pośredników;

h) ryzyko mniejszych zysków z działalności operacyjnej. Kraje uznawane za niestabilne pod względem bezpieczeństwa są obdarzone mniejszym kredytem zaufania ze strony zagranicznych kontrahentów handlowych. Oczywiście jest to, że partner wchodzący w sojusz z firmą obciążoną ryzykiem sam staje się obiektem, którego dotyczy ryzyko niewypłacalności poszkodowanego kontrahenta, utraty towaru, utraty któregośkolwiek z kapitałów oraz utraty ogólnej reputacji gospodarczej.

Chęć prowadzenia działalności gospodarczej za granicą najczęściej jest umotywowana chęcią osiągnięcia większych zysków, niż by to było możliwe bez przekraczania granic państwa pochodzenia. Jednak każdy przedsiębiorca, który chce w jakikolwiek sposób zaistnieć na arenie międzynarodowej, jest zobligowany do przeprowadzenia dokładnego porównania szacowanych przychodów z inwestycji z jej możliwymi stratami, także tymi poniesionymi z powodu ataku terrorystycznego.

Wchodząc na rynek obciążony ryzykiem ataków terrorystycznych, firma musi ustalić pewną strategię, która zostanie wprowadzona w życie wtedy, kiedy poziom niebezpieczeństwa będzie wysoki. Strategia może zakładać wycofanie się z części lub całości inwestycji, sojusze z innymi podmiotami w celu wzmocnienia swoich sił, dywersyfikację działalności bądź wręcz przeciwnie, skupienie się na jednej gałęzi wyrobów, które w okresie podniesionego ryzyka będą mieć w gospodarce największe znaczenie.

3. Przeciwdziałanie zagrożeniom gospodarczym spowodowanym przez terroryzm

Można powiedzieć, że dla państw i ugrupowań międzynarodowych zakończył się okres harmonijnego rozwoju opartego na bezpiecznej współpracy i pokojowej polityce zagranicznej. Gospodarowanie w czasach obciążonych ryzykiem ataków ze strony terrorystów wiąże się z koniecznością dokładnego tworzenia scenariuszy awaryjnych na wypadek katastrofy [Ilnicki, Nowakowski 2014, s. 262-263]. Konieczność obmyślenia „planu B” oraz generowania mechanizmów zapobiegawczych i naprawczych sprawia, że prowadzenie nie tylko polityki, ale także działalności gospodarczej jest coraz trudniejsze i coraz bardziej kosztowne. Przede wszystkim gospodarki musiały wyzbyć się chęci inwestowania w krajach wysokiego ryzyka, które słyną z terroryzmu (często na tle religijnym), oraz skłonności do prowadzenia długoletnich działań militarnych. Co więcej, obecne wydarzenia wskazują na to, że zjawisko w żadnym wypadku nie jest na etapie schyłkowym, wręcz przeciwnie, liczba zamachów terrorystycznych w ostatnich miesiącach gwałtownie wzrosła i wszystko wskazuje na to, że trend nadal będzie rosnący. Wobec tego państwa powinny przyjąć pewne reguły, które jeśli nawet nie pozwolą wyeliminować zagrożeń terrorystycznych, to umożliwią minimalizację ich skali i skutków. Pierwszym, o czym należy pamiętać przy zwalczaniu terroryzmu i zapobieganiu zamachom, jest wspólne działanie gospodarek. Jedno państwo, nawet względnie silne, ma małe szanse powstrzymania przed atakiem dziesiątek rozproszonych i zakamuflowanych terrorystów, którzy mogą napływać do kraju różnymi kanałami, jednak jeśli grupa państw, np. w ramach Unii Europejskiej, wypracuje pewien system kontroli, alarmowania i reagowania, wtedy struktury obronne będą zdecydowanie silniejsze. Bardzo ważne jest przeciwdziałanie masowemu napływowi terrorystów do krajów, gdzie mogą oni tworzyć swoiste „sieci”, które pozwolą organizacji terrorystycznej na rozwój i umacnianie swoich wpływów. W ramach tego wyzwania ważne jest tworzenie wspólnego systemu kontroli napływu i przemieszczania się uchodźców. Nie można jednak poprzestać na kontroli napływu. Niezbędny jest nieustanny przegląd systemu infrastruktury, transportu, organizacji zbiorowych imprez i wydarzeń. Należy także kontrolować granice, co w przypadku istniejących swobód przepływu jest bardzo trudnym zadaniem. Skutecznym narzędziem w realizacji tego celu może się okazać system komunikowania się i wymiany informacji między krajami [Liedel, Piasecka, Aleksandrowicz 2011, s. 298-299]. W Europie dobrymi przykładami podmiotów zapobiegających sytuacjom kryzysowym są Europejska Jednostka Współpracy Sądowej i Europejski urząd Policji (Europol). Organy te nie tylko mogą udostępnić ważne dane jednostkom zajmującym się ściganiem terrorystów, ale także prowadzą dialog, który pomaga zapobiegać tragediom. Państwa muszą również skupiać się na wspólnym minimalizowaniu efektów zamachów terrorystycznych. Terroryzm nie jest jedynie zagrożeniem dla zdrowia fizycznego i życia ofiar, grozi on również nastrojom i postawom psychicznym ogółu społeczeństwa. Tracą na tym

też gospodarki, które są „eksporterami” terrorystów – takie kraje są coraz rzadziej odwiedzane przez podróżujących, co skutkuje bardzo małymi dochodami z turystyki, która często jest kluczowym motorem wzrostu przychodów kraju.

Dzisiejszy układ sił gospodarczo-politycznych daje regionom olbrzymi potencjał do wzmacniania swoich potęg i rozwijania konkurencyjności na arenie międzynarodowej. Jednak z każdego potencjału należy korzystać roztropnie, czyli rozwijać własne przewagi z poszanowaniem dziedzictwa odrębnych kultur. Prowadzi to do rozwoju konkurencyjności i rywalizacji przez wspólne gospodarowanie. Jednak w obecnej gospodarce, która jest znakomitą obrazem zderzenia cywilizacji, ciężko o stosunki międzynarodowe, które byłyby bliskie ideałowi [Kiwerska 2009, s. 438-453]. Należy wdrożyć narzędzia aktywnej walki z terroryzmem oraz stymulować rozwój aparatów reagujących na pierwsze załóżki oznak działania aktywnych grup terrorystycznych. Należy też pamiętać o tym, że terroryzm to nie tylko dokonane już zamachy, lecz również plany, werbowanie członków ugrupowań o tym charakterze, wieloletnia organizacja. Ważne jest śledzenie przestępców już na tym poziomie organizowania. Pozwolenie na rozwój grup terrorystycznych jest równoznaczne z przyzwoleniem na generację kosztów, które w późniejszych okresach poniesie cała gospodarka światowa. Ważna jest kalkulacja, która wykaże, czy świat, który przeszedł już poważne, kryzysy może sobie pozwolić na ich dalsze ponoszenie.

Literatura

- Beck U., 2012, *Spoleczeństwo światowego ryzyka. W poszukiwaniu utraconego bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 103-105.
- Horgan J., 2008, *Psychologia terroryzmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 31.
<http://www.forbes.pl/artykuly/sekcje/Investor-GPW-analazy/11-lat-po-11-wrzesnia-jak-zareagowaly-gieldy,29965,1#>
- http://coin.wne.uw.edu.pl/finanse/Artykuly/ewa_engel-11_wrzesnia.html
- <https://strefainwestorow.pl/artykuly/20150911/jak-na-zamachy-z-11-wrzesnia-2001-zareagowali-inwestorzy-w-usa-i-w-polsce>
- Ilnicki M., Nowakowski Z., 2014, *Bezpieczeństwo, gospodarka, geopolityka. Wybrane problemy*, Towarzystwo Naukowe Powszechne SA, Warszawa, s. 362-363.
- Kiwerska J., 2009, *Świat w latach 1989-2009. Wydarzenia-konflikty-procesy*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 219-220, 438-453.
- Liedel K., Piasecka P., Aleksandrowicz T.R., 2011, *Bezpieczeństwo w XXI wieku. Asymetryczny świat*, Difin SA, Warszawa, s. 298-299.
- Piasecka P., 2011, *Zagrożenia ładu i bezpieczeństwa międzynarodowego we współczesnym świecie*, [w:] Liedel K., *Transsektorowe obszary bezpieczeństwa narodowego*, Difin, Warszawa, s. 36.
- Skulska B., Skulski P., 2010, *Bezpieczeństwo międzynarodowe w regionie Azji i Pacyfiku. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław, s. 22-23.